

TOMÁŠ ZMEŠKAL: MILOSTNÝ DOPIS KLÍNOVÝM PÍSMEM

(2008)

Milostný dopis klínovým písmem je románovým debutem Tomáše Zmeškala (* 1966), autora dříve pouze sporadicky publikujícího v literárních časopisech. Zájem o prózu i její kritický ohlas podpořilo nejen atraktivní téma, ale také mediální verze vstupu „exotického spisovatele“ – po otci afrického původu – na českou literární scénu a nominace knihy na několik literárních cen. Záhy po prvotině vyšla Zmeškalova druhá kniha *Životopis černobílého jehněte* (2009) potvrzující autorův vypravěčský styl a akcentující již v prvním románu naznačovaná témata „jinakosti“ či dvojí identity jedince (tentokrát již explicitně s odlišnou barvou

pleti) v české společnosti. Stejně jako v případě autorova debutu i zde kompozice zůstala bohatá na vedlejší epizody a samostatně pointované historky vyprávěné mnohdy až ornamentálním jazykem proloženým básnickými přívlasky a figurami a ulpívajícím na detailním vylíčení zobrazovaných dějů. Právě Zmeškalův specifický autorský jazyk a rozbíhavou kompozici próz lze označit za charakteristické a současně nejvíce diskutované rysy jeho literárních děl.

Milostný dopis klínovým písmem je variací žánru rodinné ságy, příběhem tří generací rodiny Černých, zachycujícím dobu od konce druhé světové války do současnosti. Vyprávění komponované v duchu rodové kroniky umožňuje tvůrci nahlédnout historii dvacátého století pod intimním osvětlením, ilustrovat dějinné pohyby i společenské proměny a předjímat filozofické úvahy nad smyslem dějin a osudem jednotlivce. („*Kolo bytí se valí tímto světem bez počátku a bez konce. Valí se tímto světem a způsobuje vznik a zánik. Kolo bytí se valí a bude valit bez počátku a bez konce*“, 326)

Zmeškalova románová koláž, symbolicky zarámovaná svatebními scénami rodičů a jejich dcery, vzniká z kombinace klasického žánru s postmoderními přístupy k textu. Děj se neodvíjí chronologicky, příběh se postupně odhaluje ve střípcích, kapitolách ze života ústředních postav. Fragmentarizovaný děj komplikuje i střídání vypravěčských hledisek a forem, základní syžet milostného příběhu je nutno rekonstruovat na základě epizod postupně odhalovaných mimo jiné v dopisech či životopisných referátech, v nichž jsou události nahlíženy měnící se optikou tzv. nespolehlivého vypravěče.

Čtenář je veden labyrintem milostného příběhu Josefa a Květy Černých započatého na pražských přednáškách Bedřicha Hrozného, jenž rozluštil chetitštinu, zapsanou klínovým písmem na hliněných tabulkách. Ty se v románu postupně transformují v symbol lásky, ale také osudového nedorozumění mezi partnery, jejichž původně společná milostná řeč se mění v obtížně rozluštitelný záznam poznamenaný studem, vztekem i lítostí. Jádrem románu a východiskem, od něž se odvíjejí motivace jednání postav, je milostný trojúhelník Květy, Josefa a jejich přítele ze studentských let Hynka Jánského. V atmosféře padesátých let milostná prohra a následná pomsta již soudruha komisaře Jánského zapadne do „*generálního plánu tyranie a pomsty jedněch na druhých*“ (133): Josefovo uvěznění a sadisticko-masochistický vztah vydírané Květy a Hynka Jánského navždy poznamená nejen manželské soužití, ale i rodinné vztahy napříč generacemi (model týrané ženy se opakuje i ve vztahu Květiny dcery Alice, jejíž dětství poznamenala dlouhá nepřítomnost otce a dospělost nevysvětlený rozchod rodičů zapříčiněný Hynkovým udavačským dopisem Josefovi).

Intimní příběh o podobách a hranicích lidské lásky, nenávisti a (ne)svobody zrcadlí v osudech ústřední trojice i dalších postav paradoxy národní historie, autor však do něj zároveň vkládá samostatně vypointované epizody až mytologického vyznění, v několika případech i v podobě samostatných kapitol (*Vize o Hitlerovi; První vize o nesmrtelnosti – Persie; Druhá vize o nesmrtelnosti*). Ty rozvíjejí alegorickou rovinu díla a dotvářejí ideovou stavbu románu do podoby tázání po smyslu dějin a lidské existence v nich, možnostech svobodného projevu lidské vůle, po původu zla v člověku či významu lidské touhy po nesmrtelnosti. Myšlenkový náboj Zmeškalova románu spočívá v dialogu s úvodními citáty novoplatonika Macrobia a Bertranda Russela odkazujícími k možnostem poznání smyslu dění a jeho pojmenování, dešifrování smyslu života vepsaného neznámým kódem do lidských osudů. S tím souvisí i symbolický význam dopisu v celém díle (dopisem začíná a končí konflikt manželů Černých, v dopise předkládá Josef svůj životopis komisi pro vyšetření justičních omylů padesátých let, v dopisech komentuje anglický bratránek Jiří českou porevoluční realitu z pozice západoevropského turistu) nejen jako zašifrovaného artefaktu jedné lásky, ale také dokladu tvořivé i ničivé moci slova.

Milostný dopis klínovým písmem je primárně příběhem o konfrontaci jedince s historií, vyrovnávání se s událostmi, které člověk nemá šanci ovlivnit. V kontextu českých dějin dvacátého století se pak automaticky nabízí zobrazení konfliktu člověka s totalitním režimem, u Zmeškala však nejde pouze o konflikt se systémem reprezentovaným anonymními přísluhovači: jeho kolo dějin roztácejí loukotě prostých lidských přání, tužeb a pohnutek. Hynek Jánský je zároveň obrazem člověka s pochopitelnými touhami i individua, v němž latentně přítomné zlo povzbuzené nabytou mocí vyplouvá na povrch a krystalizuje do podoby překračující všechny morální hranice lidskosti. Z nešťastně zamilovaného studenta se stává vyšetřovatel pověstný brutálními výslechovými metodami, který si jako nejvyšší možný kariérní

úspěch hýčká myšlenku sepsání příručky o nejosvědčenějších způsobech mučení vyšetřovaných a v soukromí vydírá a sadisticky sexuálně zneužívá manželku svého uvězněného přítele. Stejně tak příběh politického vězně Josefa Černého a jeho rodiny v obecné rovině ilustruje způsob, jímž stigma ztráty svobody a společného času ovlivňuje rodinné vztahy po několik generací, kdy je znovuprožívána bolest, nepochopení, smutek, zlost, ale také tematizuje nepředpokládané reakce lidské psychiky pod tlakem okolností.

Motiv člověka, který v hraniční situaci přestává být schopen racionálně čelit skutečnosti, se ostatně prolíná celou knihou; ať už v postavě Květy Černé, týrané ženy, podléhající syndromu závislosti na svém mučiteli, nebo v epizodní postavě Kláry, v níž šílenství probudilo jasnovidcké nadání, či v osobě cukráře Marka Svobody, osobujícího si jméno Ježíš Sokrates Amenhotep Hitler, který plní funkci jakéhosi moudrého blázna schopného vidět smysl pod povrchem dění. Střídání románových pasáží odehrávajících se v „reálném“ světě a za zdmi blázince implikuje úvahy o alegorickém významu takového spojení – absurdní historiky ze světa „normálních“ lidí mnohdy budí spíše dojem bláznivých povídalek, zatímco v zařízení pro psychicky nemocné osoby se vyprávějí podobenství a diskutuje se o smyslu uměleckého díla.

Alegorický rozměr textu je přímo tematizován v kapitole *Aplikovaný Dante* a jedna teorie jazyka, kde je v rámci rozhovoru cukráře Marka Svobody, Duarteho – Dante Alighieriho a Čechoafričana Václava, tedy autorova alter ega, odkazováno na polysémnost literárního díla: „[...] *smyslů díla je hodně. První je literární. Od slova litera, tedy písmeno, tedy doslova doslovný. Další je alegorický, taktéž morální, taktéž anagogický.*“ (114) V pomyslném dialogu se svými literárními vzory a se sebou samotným tak autor nabízí možné interpretační klíče k vlastnímu dílu: „*Jestli tomu všemu tedy dobře rozumím, smyslem báje by měla být země,‘ řekl Václav. ‘Přesně tak, přesně tak,‘ nadšeně skandoval Duarte. ‘V našem případě je to tedy země znásilněná. Avšak když se podíváme kolem sebe, zcela jistě to má ráda. A znásilněná země, ta se odjakživa alegorizuje jako žena.*“ (116)

Obraz ženy ocitnuvší se v patologickém milostném vztahu ke svému mučiteli lze podle tohoto výkladu chápat jako obraz země znásilněné svými domnělými osvoboditeli, země vydané napospas moci, kterou je nucena veřejně oslavovat a milovat. Obyvatelé žijí v neustálém nebezpečí, že podlehnou všeobecné sugesci a nechají se zkorumpovat či svěst. Představen je zde tak obraz nikoli pouze české historické situace, ale fungování moci jako principu, nejen její krutosti, ale i svůdnosti. Na základě zmíněných indicií lze román vskutku vykládat v doslovném i alegorickém významu, uvažovat o morálním rozměru jednání postav a otázkách přesahujících k věčnosti (celý román je mimo jiné intertextuálním dialogem o nesmrtnosti zasahujícím od sumerského mýtu o králi Gilgamešovi až k Milanu Kunderovi). Zároveň však jde o hru s významy, tématy a symboly v postmoderním smyslu, dílo založené

na náznak, s ironizujícím autorem v pozadí: „[...] řekl jen, že si něco smolí pro radost. Tak ať prý ho necháme si smolit. Prý si rád smolí, i když pořádně neumí česky.“ (118) Vize o nesmrtelnosti mohou být pojednáním o vztahu minulosti, současnosti a budoucnosti a pozici člověka chyceného mezi nimi v čase, vize o Hitlerovi může být karikaturou lidské snahy odhalit genetickou podstatu zla v člověku, stejně dobře však mohou být narychlo smyšlenými historkami cukráře Marka Svobody, který pojal pobyt na psychiatrii jako východisko ze svízelné životní situace.

K souvislosti s postmoderním diskursem odkazuje také neustálé střídání vypravěčských hledisek a občasně vstupy autora-vypravěče, komentujícího své vypravěčské postupy, do kontextu díla. Tomáš Zmeškal v rozhovorech přiznává inspiraci současnou angloamerickou prózou, mimo jiné dílem Thomase Pynchona, ale zároveň také anglickou renesanční literaturou a emblematickou, což názorně vystihuje kontrast až biblické symboliky a novodobé skepse v jeho tvorbě. Autor vypráví velký milostný příběh o setkávání a míjení prodchnutý symbolickými gesty, s odkazy na Dantovu *Božskou komedii* a se všemi atributy tragiky a romantiky, včetně závěrečného zásahu osudu, který zabrání smíření manželů, zároveň však provádí své hrdiny mezi marcipánovými mrtvolami a exotickými zvířaty osídlujícími středočeské lesy.

Také jazyk *Milostného dopisu klínovým písmem* má několik dimenzí, od exaltovaného básnického vyjádření plného metaforických popisů (například když autor přirovnává pocit těhotné ženy k „*bublině Boží milosti*“ obklopující světce na středověkých obrazech) po pasáže stylizované do podoby spontánního mluveného projevu („*Viděla jsem je, pane Hořejší, viděla jsem je na vlastní oči. ‘A co jste viděla Růženko, co, no co?’ ‘No ty hady přeče. Byly to velký potvory a bylo to silný jako moje stehno*““, 198–199). Pro Zmeškalovo literární vyjádření je typická snaha o aktualizaci zažitých výrazových a stylistických prostředků, jež byla kritiky na jedné straně oceněna jako originální autorské gesto, na druhé straně byla zpochybněna gramatická a stylistická správnost či adekvátnost některých formulací.

Určujícím významovým paradoxem románu je spojení zobrazení dějin dvacátého století jako řetězu nepředpověditelných zvrátů (např. v dokumentu *Poznámky k historii výstav v Čechách*, jež popisuje proměnu pražského výstaviště v Ústřednu pro vystěhování Židů a zpět a víceméně rezignuje na prognózy budoucího vývoje), absurdně vyznívajících historických i individuálních událostí s neustálým kroužením kolem smyslu dění v různých filozofických či mytologických interpretacích. „*Jak vyplývá z krátké historie, kterou se nám podařilo shromáždit, můžeme z minulosti čerpat pouze jeden poznatek, budoucnost bude opět složitá.*“ (317)

Román Tomáše Zmeškala je důkazem, že české (respektive československé) dějiny dvacátého století, jež byly zásadně ovlivněny dvěma světovými válkami, komunistickou diktaturou a komplexní proměnou společenského a politického uspořádání celého evropského kontinentu, osvědčují stále znovu svůj literární potenciál i pro mladší prozaickou generaci. Půdorysu rodové ságy k zachycení vývoje českých zemí

ve dvacátém století využili v české polistopadové literatuře například Pavel Brycz v románu *Patriarchátu dávno zašlá sláva* (2003) či Jiří Dražnar v próze *O revolucích, tajných společnostech a genetickém kódu* (1996), s nimiž Zmeškalovu prózu spojuje transformace žánru do podoby koláže v rovině kompoziční, dějové i významové. Pozornost se tu soustředí k prozkoumávání kanonického výkladu historie a obrací se ke kontroverzním dějinným událostem: v české próze prvního desetiletí dvacátého prvního století se často objevuje téma křivd provázející poválečný odsun Němců z českého území či nové pokusy o zachycení společenské reality padesátých let a konfrontace jedince s totalitním systémem. Jádro příběhu se přesouvá od dokumentárního zobrazení perzekuce spíše k psychologickým následkům méně explicitních forem omezování svobody člověka a přenášení hluboce zakořeněných rodinných traumat na generaci synů a vnuků (*Selský baroko*, 2005, Jiřího Hájčeka; *Peníze od Hitlera*, 2006, Radky Denemarkové ad.).

Ukázka

A pak ho odvezli. A ona ho už neviděla. Jenom ještě s nimi běžela po schodech dolů, i když on rychle a nečekaně rozhodně krátce zavrtěl hlavou na znamení nesouhlasu s tím, aby ho ona doprovodila, jako by i on věděl něco, co jí zůstalo utajené a neznámé. Pak ale u domovních dveří zaslechla své dítě zakřičet a zvuk hlasivek její dcery jí orazítkoval srdce nebo duši nebo mozek urputnou střízlivostí. Křik její dcery zakřikl bolest a už přítomný stesk po Josefovi. Stesk, který se jako střízlivý, smělý, drzý host už přihlásil k ubytování, už vytáhnul své doklady, už je s důrazným plesknutím položil na recepční pult, stesk už vynesl své pověřovací listiny jako trumfy v předem ztracené hře, a vůbec mu nevadilo, že předchozí návštěvník ještě nemá sbaleno, že ještě neodešel, že ještě nevrátil klíče, a už vůbec se nepozastavil nad tím, že postele ještě nejsou převlečené. [...]

Rozevřela noviny. Na titulní stránce byly výsledky sčítání lidu. Titulek říkal, že v Československu bylo k 1. březnu roku 1950 celkem 12 338 450 lidí, z toho 8 896 133 obyvatel v českých zemích. Květa prošla pasáží tiše a bez myšlenek. Vyšla ven a znovu se podívala na čísla v novinách. Jak to může někdo spočítat, napadlo ji. Takové velké číslo. Tolik lidí. Tolik lidí se přece nedá obejít, přemítala. Jistě, zamyslí se, na to musí být nějaký úřad. Které z těch čísel jsem vlastně já? A které z těch čísel jsem já a Josef a Alička. Nakonec měla Květa pocit, že ta poslední číslice z 8 896 133 obyvatel musí být určitě ona a Josef a Alice. Zcela jistě, rozhodla se, ta poslední trojka, to musíme být my, a určitě je na to někde nějaký úřad.

(152–153)

Vydání

Milostný dopis klínovým písmem, Torst, Praha 2008.

Překlady

Polsky (2011): *List miłosny pismem klinowym*, přel. Dorota Dobrowová, W. A. B., Warszawa.

Ceny

Cena Josefa Škvoreckého, 2009.

European Union Prize for Literature / Cena Evropské unie za literaturu, 2011.

Reflexe

Jeho vypravování má podobu jakéhosi bludiště, kterým musíte projít, abyste poznali skryté ústřední tajemství, současně se však na cestě za ním potkáváte se spoustou všelijakých odboček a vedlejších uliček.

Pavel Janoušek: „Tomáš Zmeškal: Milostný dopis klínovým písmem“, *Tvar* 2009, č. 2, s. 3.

Narazíme-li dnes v české próze na námět „dramatické osudy několika generací jedné rodiny na pozadí pohnutých událostí 20. století“, můžeme to vnímat jako určitou záruku soudnosti jejího autora. Takový autor ví, co dělá: námět mu vede ruku při jeho provedení, obstarává působivý, věrohodný příběh o tzv. obyčejných lidech, malých hrdinech s potenciálem přesáhnout k typu (totalita jako by utiskovala nebo vynášela vždy určité lidské typy). Pro jejich osobní „příběh“ se čtenář snadno zaujme, protože je spjat s obecně známými a stále ještě i bezprostředně prožitými událostmi a dotýká se oblasti sdíleného, společného světa dané doby a daného místa, čemuž dnes říkáme „paměť“. Do jisté míry jde o skutečnost, která je vlastní poválečné literatuře střední Evropy – navazuje jejím prostřednictvím na epochu, kdy postupně ztrácela multietnickou, multireligiózní, multikulturní atd. povahu a „dramatické osudy“ v ní rostly jako houby po dešti.

Adéla Gemrothová: „Potřeba autenticity“, *Souvislosti* 2009, č. 2, s. 254.

Zmeškal střídá obrazy obyčejného, poklidného života, v němž štěstí i neštěstí mohou být zdánlivě stejně fádni, a člověk je zoufale pošetilý i zoufale toužící po čistotě, ale bez schopnosti „domluvit se“ a „vyříkat si to“, s alegorizujícími fantaskními historkami, jež představují metaforické zrcadlo mravního tázání. Kruciální otázku ale v próze představuje tematika označení a rozpoznání zla, které nám záhadně uniká přes všechno filozofování o naší přirozenosti („Co je v lidech zvířecí a co je v lidech lidské?“). Hynek Jánský, médium zla a hybatel rodinné tragédie, je zároveň postava nadčasová, sumerský Ullkummi, chladný, slepý a hluchý bůh, nepodléhající soucitu, ale zároveň svědomitý a ordinární konformista, jehož morální insanity vyrůstá vlastně z děsivého prázdna. [...] Zároveň Zmeškal zjevně patří k autorům, kteří netvoří zrovna snadno – z jeho stylu lze vycítit jistou námahu a pracnost, přecházející někdy v mírnou topornost, hlavně v dialogích, místy rozvláčné zdlouhavých a neobratných. Civilnost se dostává na hranice výrazové chudoby a do úvah prosakuje verbalismus, slovník občas drhne, bývá strojený a uměle poetizující, všechny problémy ale vznikají i Zmeškalovou náročnou prací s tzv. nespolehlivým vypravěčem, který nasvěcuje příběh z více úhlů a vždy si žádá promyšlené stylizační mistrovství.

Jiří Zizler: „Bagately o propadu Miloše Urbana, banalitě Josefa Formánka, dobré próze Tomáše Zmeškala a Čapkově pragmatismu“, *Souvislosti* 2009, č. 2, s. 249–250.

Tomáš Zmeškal navíc našel způsob, jak vyslovit jednu velkou bolest, která je kolektivní, nikoli však obecně sdílená. Buď se o ní už mlčí, anebo se o ní mluví tónem, který přesvědčuje, alarmuje, žaluje, ale – neléčí. Ve Zmeškalově knize trauma komunistického experimentu neztělesňuje sám vězeň padesátých let Josef, nýbrž žena, která na něj deset let s dcerou čeká, přitom se stává čím dál vstřícnější k mužovu vězňovi a postupně mu zcela podléhá – stává se jeho sexuální otrokyní. Josefův životní smutek nevyvěrá z minulé křivdy, ale z nezhojených ran, které bolí právě teď. U milované ženy přece morální kategorie vůbec nepostačují: „*Chtěl bych se zbavit trpkosti, která rozpouští mé srdce. Chtěl bych odpustit.*“

Daniela Iwashita: „Smyslem báje by měla být země: Zmeškal, Ryšavý, Göbl – tři výrazné románové debuty“, *Host* 2009, č. 7, s. 24.

Začteme-li se do románu *Milostný dopis klínovým písmem*, narazíme pod povrchem událostí – tu skrytě, tu zjevně – na jisté „filozofie“ času, prezentované jednotlivými postavami a příběhy, celé dílo je potom třeba nazírat jako pokus o překročení těchto koncepcí v rámci románové všezahrnující struktury.

Petr Pazdera Payne: „Zakódované poselství“, *Host* 2008, č. 8, s. 50.

Milostný dopis je totiž tvořen neméně důležitou rovinou knihy – zlomky, jež svým meditačním laděním posilují filosofickou rovinu textu. Zmeškal hledá způsob, jak překonat zajetí empirické skutečnosti, jak se dostat k tomu, co je nedílnou součástí lidského světa, tedy k prožitku transcendentna, k jeho nahlédnutí a nakonec i formulaci. Nebylo by zcela namístě, kdybychom jej podezírali z nějakého laciného překračování složité životní situace směrem k idealistické vizi nadpřirozeného života či síly, jež náš svět bezesbytku realizuje. Budeme-li jen trochu chtít, nalezneme právě v této vrstvě textu spolehlivé symptomy doby, v níž román vznikl. Nikoli ozvuky modernismu, ale postmoderní bláznec, obývaný dobromyslnými podivíny, laickými teology, snovými přízraky nebo také bláznivým vizionářem, podlehnulším jistě – tak trochu vtipné – fixní ideji. Panoptikum velmi důvěrně známé všem, kdo se alespoň občas věnují současnému umění. A třebaže se může zdát, že tato spirituální nadstavba musí z příběhu vyčnívat a narušovat jej, opak je pravdou. Tragický osud se přelévá do abstrakce, a tak zatímco na zemi není pák, jimiž by mohla působit spravedlnost, na úrovni snu či vize lze otázky viny spolehlivě řešit. Zde hledejme další z esteticky i myslitelsky hodnotných prvků románu. Který český prozaik byl v uplynulých letech schopen podložit historickou skutečnost širokým rámcem jisté duchovní zkušenosti, jež není pouhým odvozením tradičního a plytkého pobožňáctví?

Jakub Vaníček: „Padesát let smutku“, *Literární noviny* 2008, č. 52, s. 10.

Slovo autora

Svůj román vidím pořád stejně – jako příběh lidí, kteří se musejí nějak vyrovnat s historií. Třeba nedokonale, ale prostě nějak. A tím, jak to řeší, narážejí na hranice možného, toho, co snesou. A zejména na hranice toho, co jim „moc“ – ať už jakákoli – dovolí nebo umožní. [...]

Mě vlastně nejvíc zajímalo, jak se lidé s tou dobou vyrovnávali. Od historie téhle země se to pochopitelně oddělit nedalo. Jsme odsud. Chápu, že je ta knížka interpretována politicky, ale bližší mi asi je vidět ji v kontextu historie. V tom joyceovském: „*Historie je noční můra, ze které se snažím probudit.*“ [...] V té době jsem se zároveň zabýval zápletkou u Shakespeara a dalších autorů. Bylo vidět, že v ní jsou vždy dvě roviny – první, která má upoutat pozornost publika, a druhá emblematická: alegorická nebo satirická. Renesance přece pracovala s celými knihami emblemat. Já jsem v téhle části knihy postupoval podobně, navíc jsem v kapitole o Dantem do určité míry celý výklad zašifroval. Takhle píše třeba Chaucer a musím říct, že mě to upoutává mnohem víc nežli období po tom. Nešlo mi o psychologickou stránku věci, nezajímalo mě pozadí těch jevů, chtěl jsem je jenom naznačit a ostatní nechat otevřené.

„Česká literatura se nemá už dlouho za co stydět“ (rozhovor vedla Anna Cermanová),
Tvar, č. 6, 2009, s. 1, 4–5.

Bibliografie ohlasů

STUDIE: M. Puskely, *Host* 2010, č. 2, s. 22–30; V. Košnarová, *Český jazyk a literatura* 2009, č. 2, s. 86–88; M. Kořená, *Souvislosti* 2010, č. 3, s. 4–15.

RECENZE: M. Šanda, *Právo* 6. 11. 2008; P. Pazdera Payne, *Host* 2008, č. 8; J. Rauwolf, *Instinkt* 2008, č. 43; O. Horák, *Lidové noviny* 30. 10. 2008; V. Košnarová, *Tvar* 2008, č. 20; E. Gilk, *Tvar* 2008, č. 20; A. Flemrová, *Lidové noviny* 18. 12. 2008; J. Vaníček, *Literární noviny* 2008, č. 52; Z. Vlasák, *Dobrá adresa* 2008, č. 12; J. Straka, *H_aluze* 2008, č. 6; M. Ljubková, *Respekt* 2009, č. 2; M. Nyklová, *Naše rodina* 2009, č. 2; L. Bělunková, *A2* 2009, č. 1; P. Janoušek, *Tvar* 2009, č. 2; P. Šidák, *A2* 2009, č. 4; P. Fischer, *Hospodářské noviny* 13. 3. 2009; V. Karfik, *Týdeník Rozhlas* 2009, č. 13; I. Marešová, *LitENky* 2009, č. 4; M. Stuchlíková, *Protimluv* 2009, č. 1-2; D. Iwashita, *Host* 2009, č. 7; J. Zizler, *Souvislosti* 2009, č. 2; A. Gemrothová, *Souvislosti* 2009, č. 2; P. Vaněk, *iLiteratura.cz*, online: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/23855/zmeskal-tomas-milostny-dopis-klinovym-pismem-komentar> [přístup 3. 11. 2011]; J. Lukavec, *iLiteratura.cz*, online: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/25543/zmeskal-tomas-milostny-dopis-klinovym-pismem> [přístup 3. 11. 2011].

Iveta Mindeková